

مدل فراتحلیلی راهبردی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت^۱

سیدمهدی آقاپور^۲

چکیده

بی‌شک پیشرفت و توسعه اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی به منظور پیشرفت جامعه و ارتقاء شاخص‌های انسانی هدف عمومی و اصلی همه کشورهای جهان از جمله ایران می‌باشد. در این راستا توجه به الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و رسیدن به استانداردهای قابل قبول در زمینه شاخص‌های کیفی و فرهنگی نقش اساسی دارد به طوری که توسعه اجتماعی و فرهنگی دانایی‌محور و دانش بنیان در برنامه‌های کلان و چشم‌انداز تحولات بلندمدت جامعه مورد پذیرش اغلب تئوری‌پردازان و دولت‌مردان قرار گرفته و به یک باور عمومی تبدیل شده است. امروزه روند توسعه و پیشرفت جامعه، اغلب با شاخص‌های کمی مورد ارزشیابی و تعیین سطح و رتبه‌بندی قرار می‌گیرد اما میزان اثربخشی و کارایی شاخص‌های کیفی و فرهنگی به دلیل ویژگی‌های متغیر، غیر شفاف و چند سویه‌ای خویش برای ارتقاء و پیشرفت جامعه و ابعاد زیرساختی آن کمتر محل بحث و بررسی بوده است. در این مقاله که با روش اسنادی تهیه شده است، بر ضرورت ارتقاء شاخص‌های کیفی و فرهنگی نظیر گرایش‌ها، نگرش‌ها، انگیزش‌ها، رفتارها، رویکردها، فرآیندها و روابط و مناسبات مؤثر بر پیشرفت اسلامی-ایرانی تأکید و مدل فراتحلیلی راهبردی به عنوان مدلی مؤثر و کارآمد برای شناخت و ارزشیابی آن‌ها معرفی شده است. الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت نیازمند بررسی و ارزیابی دقیق وضعیت موجود جامعه بویژه در شاخص‌های علمی و فرهنگی است و مدل فراتحلیلی راهبردی برای شناخت شاخص‌های کیفی و فرهنگی بسیار ضروری است. این مدل که با تکنیک اعتبارسنجی، غربالگری، وزن دهی، استخراج و تلخیص همگرایی‌ها و واگرایی‌های نتایج مطالعات حدود ۳۰۰ پایان نامه یا تحقیق از بین ۶۰۰۰ سند علمی در زمینه شاخص‌های کیفی فرهنگی و علمی و ارزیابی میزان انطباق و همخوانی یا ناهمخوانی نتایج واحد و جمعی آن‌ها با سیاست‌ها و راهبردهای رسمی مصوب، در هیأت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی اجرا شده است، قابلیت خود را برای ارزیابی وضعیت شاخص‌های کیفی و راهبردها و مصوبات مربوط به آن نشان داده و به اثبات رسانده است. در نتیجه‌گیری، مدل فراتحلیلی راهبردی با چارچوب معین، ویژگی‌های قابل اجرا، مراحل منطقی و تکنیک‌های دقیق و دارای اعتبار، مطرح شده و استفاده از آن توسط پژوهشگران دقیق و ژرف‌اندیش و نهادهای سیاستگذار و برنامه‌ریز فرهنگی و علمی برای شناخت، کنترل و هدایت شاخص‌های کیفی و فرهنگی و انجام برنامه‌ریزی‌های مطلوب در راستای الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و توسعه پایدار را توصیه می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: مدل فراتحلیلی راهبردی، شاخص‌های کیفی، اعتبارسنجی، الگوی اسلامی ایرانی

مقدمه

شاخص‌های علمی و فرهنگی در کشورهای توسعه یافته، در حال توسعه و حتی کم توسعه، کارآمدترین عامل برای ارتقاء بخشیدن به همه زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و صنعتی در راستای توسعه و

^۱ در تهیه این مقاله از مدل طرح ارزیابی فرهنگی، سیاسی و دینی دانشگاهها و منابع موجود در هیأت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی استفاده شده است. بهمن ۱۳۹۱

aghapour@ut.ac.ir

^۲ استادیار دانشگاه تهران، پژوهشگر هیأت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی

پیشرفت عمومی می‌باشد زیرا در ارتباط با وظیفه خطیر تولید علم و دانش و پرورش مهمترین عنصر توسعه یعنی نیروها انسانی متخصص و شایسته قرار دارد (واعظ زاده ۱۳۸۳).

در دنیای کنونی، توسعه ملی و اجتماعی^۳ و برخورداری از فرهنگ و دانش پیشرفته در همه عرصه‌های زندگی جمعی جز از طریق شاخص‌های علمی و فرهنگی و پرورش نیروهای لایق و توانمند حاصل نمی‌گردد. به طوریکه امروزه علم و فرهنگ به عنوان محور اصلی توسعه به یک باور عمومی در دنیا تبدیل شده است (فریدون - عبدالحسین ۱۳۸۳).

فرآیند فرهنگی و علمی در ایران نشان می‌دهد که دانشگاه‌های کشور با سابقه هفتاد ساله خود مرکز تولید فرهنگ، علم و فناوری، پرورش عامل انسانی توسعه و منبع تحقیقات و برنامه‌ریزی برای اداره و پیشرفت جامعه بوده و برنامه‌های پنج‌ساله اول تا پنجم با همکاری و هم‌اندیشی مستمر و پویای این نهادهای زیرساختی جامعه تدوین و اجرا شده است. بدین لحاظ دانشگاهها به عنوان مبداء تحولات جامعه در فرهنگ شفاهی و کتبی جامعه پذیرفته شده و در برنامه‌های پنج‌ساله اخیر اصطلاح توسعه دانایی محور و دانش بنیان در ادبیات برنامه‌ریزی و توسعه در ایران جایگاهی بارز و مطرح پیدا نموده است (برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه). ادبیاتی که الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در فرآیند تدوین و تحقق خود نیازمند توجه کامل به آن است.

در مقابل این جایگاه و اهمیت زیاد علم و فرهنگ، در ایران انتظارات و توقعات مسؤولان، مردم و ارکان نظام اجتماعی برای تحقق اهداف ملی و اسلامی پیشرفت از آن بسیار زیاد است و رویکردها و فرایندهای علمی و فرهنگی مستلزم کارآیی و اثربخشی مستمر و انبوه می‌باشد.

بدون شک، بخش علم و فرهنگ در جامعه، چنانچه نتوانند چالش‌ها و آسیب‌های بیرونی و درونی خود را رفع نموده و نسبت به علل، عوامل و زمینه‌های خلق دانش نو و فرهنگ پویا و ارتقاء بخشی به استعدادهای خلاق و پویای انبوه جوانان و دانشجویان و شکوفایی و هدایت آنها در مسیر پیشرفت اسلامی-ایرانی و چشم‌انداز بلندمدت آن چاره‌اندیشی نمایند، چگونه می‌توانند به عنوان محور و هدف پیشرفت کشور مطرح باشند؟ لذا شناخت و ارزیابی فرآیند علم و فرهنگ و شناخت وضعیت شاخص‌های کمی و کیفی آن در روند پیشرفت اسلامی ایران یک ضرورت حتمی و اجتناب ناپذیر تلقی می‌گردد. (آقاپور - ۱۳۸۳)

امروزه، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در جریان پیشرفت ایران با مشکلات و تنگناهای مختلفی مواجه است که از مهمترین آنها رشد بی‌رویه و گسترش کمی بخش علم و فرهنگ در مقایسه با شاخص‌های کیفی و آسیب‌زایی آن در مسیر پیشرفت اسلامی می‌باشد.

به عبارت دیگر شاخص‌های کمی در مقایسه با شاخص‌های کیفی در فرآیند پیشرفت دانش و فرهنگ در ایران به مراتب از اهمیت زیادتری برخوردار بوده و شناخت استانداردها، امتیازات، رتبه‌بندی‌ها و ملاک‌های کارآیی و ارتقاء آنها با شاخص‌های کمی و میزان و چگونگی آنها در پیکره جامعه شناخته می‌شوند مطالعه و آگاهی از شاخص‌های فرهنگی و علمی در ایران این حقیقت را به روشنی ثابت می‌کند. (شورای عالی انقلاب فرهنگی - ۱۳۸۴).

³ National and social development

به‌طور معمول برای ارزیابی جهش فرهنگی و علمی در ایران در دهه اخیر رشد شاخص‌هایی نظیر چاپ کتاب، تعداد مقالات و مجلات داخلی یا انتشار مقاله در مجلات خارجی و مقدار ارجاعات به آن‌ها، تعداد پژوهش‌ها و تعداد انجمن‌های علمی در مراکز آموزش عالی کشور محاسبه می‌شود. (سمنانیان - ۱۳۸۳)

البته برای ارزیابی‌های کلان و خرد آموزش عالی شاخص‌ها و مؤلفه‌های مختلفی در ابعاد آموزشی، پژوهشی، دانشجویی، فرهنگی و امکانات و برنامه‌ریزی در سه زمینه عمده شاخص‌های کمی، کیفی و تحلیلی سیاستگذاری می‌شود. (پازارگادی - ۱۳۸۳)

اما شاخص‌های کیفی و توجه به نگرش‌ها، رفتارها، گزارش‌ها، زمینه‌ها و روابط و مناسبات تولید کننده و اثرگذار بر شاخص‌های کمی در اجرا و ارزیابی از اهمیت کمتری برخوردار بوده و کمتر مورد بررسی و تحقیق قرار می‌گیرند.

گفته می‌شود، کیفیت فاقد شکل و اندازه و بنابراین غیرقابل اندازه‌گیری است. مفهوم کیفیت مبهم و بدون ضوابط و چارچوب علمی است و معنی آن به ارزش‌ها و اهداف بنیادی ما بستگی دارد و با معیارها و رسالت‌هایی آن در ارتباط است. نگرش ما به دانش، ادراک ماهیت و کیفیت، چگونگی دستیابی به آن و ارزیابی و ارتقای سطح آن را میسر می‌سازد. (Barnett, 1997)

یکی از مهمترین دلایل و عوامل توجه اندک به شاخص‌های کیفی توسعه فرهنگی و علمی که توسط صاحب‌نظران، پژوهشگران و برنامه‌ریزان این عرصه عنوان می‌شود، فقدان ابزارهای سنجش و مقیاس‌ها و مدل‌های تحلیل و ارزشیابی می‌باشد. (رضوانی - ۱۳۸۲)

برنامه‌های مربوط به ارزیابی کیفیت برای رسیدن به اهداف ارتقاء کیفیت فرهنگ و آموزش و تحقیق و بهره‌وری در مؤسسه‌های علمی و فرهنگی موفق نبوده است. محصولات فرهنگی اغلب ناملموس و اندازه‌گیری آنها مشکل است زیرا این محصولات حاصل تغییرات در دانشها، ویژگی‌ها و رفتار افراد است (Bowen, 1998)

در مجموع، شاخص‌های کیفی و فرهنگی به لحاظ ویژگی‌های خاص خود، نظیر ابهام و پیچیدگی، ارتباط و همبستگی، بار ارزشی داشتن، نسبی بودن، چند سویه‌ای عمل کردن، جهت‌گیری‌های متفاوت و متضاد، دو سطحی و دو لایه‌ای بودن و ابعاد آشکار و پنهان و کارکردهای متغیر و متفاوت آن در شرایط مختلف، امکان شناخت دقیق را با محدودیت‌های فراوان مواجه می‌سازد.

لذا علیرغم اهمیت ویژه و تأثیرگذاری تعیین کننده آن بر شاخص‌های کمی فرهنگی و علمی، نسبت به بررسی و شناخت و همچنین سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای اصلاح و هدایت آن کمتر توجه و اقدام می‌گردد.

این مقاله ضمن تأیید ویژگی‌های سخت و ناهموار مذکور، بر این باور است که دانش انسانی و علم اجتماعی با ابداع روش‌ها و مدل‌های جدید از جمله مدل فراحلیلی راهبردی، توانایی دارد تا مسیر شناخت و ارزشیابی شاخص‌های کیفی را روشن ساخته و چالش‌ها و آفات مبهم، عمقی و دست نیافتنی آسیب‌های کیفی فرهنگی و علمی در کشور را مهار نموده و زمینه را برای برنامه‌ریزی و هدایت آن در راستای تهیه و تدوین الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت هموار نماید.

مدل فراتحلیلی راهبردی^۴ که موضوع این مقاله می‌باشد، یکی از این شیوه‌ها و مدل‌ها برای ارزیابی و شناخت شاخص‌های کیفی و تعیین وضعیت موجود آن در فرآیند پیشرفت و توسعه پایدار بر مبنای فرهنگ و

⁴ approach – meta analyses model

ارزش‌های اسلامی است که در هیأت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی مدلسازی و تجربه شده و برای شناخت وضعیت شاخص‌های کیفی و فرهنگی جامعه و دانشگاه‌ها، کاربرد شایسته‌ای داشته و نتایج مفیدی از آن به عمل آمده است.

چارچوب نظری

مدل‌های ارزیابی را می‌توان به چهار گروه علمی - تجربی، مدیریت‌گرا، انسان‌شناختی و مشارکت‌گرا طبقه‌بندی نمود (رضوانی - ۱۳۸۲).

مدل فراتحلیلی راهبردی، به طور کلی، از نوع روش‌ها و مدل‌های اسنادی برای شناخت و ارزیابی شاخص‌های کیفی علمی و فرهنگی بوده و از دو بخش فراتحلیل کیفی مطالعات وضعیت شاخص‌ها، و مبنا قرار دادن راهبردها و سیاست‌های مصوب برای ارزیابی میزان انطباق و همخوانی وضعیت با آنها به صورت مکمل و مرتبط برای دستیابی به نتایج واحد سود می‌جوید.

الف) شناخت فراتحلیلی:

با بررسی و تلفیق و مقایسه تطبیقی و اختلافی نتایج چند مدل نظری یا تعدادی از یافته‌های تحقیقات تجربی و آماری و نتیجه‌گیری از آنها حاصل شده و به دو صورت استفاده می‌شود:

۱. فراتحلیل کمی یا آماری که نتایج آماری تحقیقات مختلف با فرمول‌های خاص مثل «اندازه اثر»^۵ بررسی و تجزیه و تحلیل می‌شوند.

۲. فراتحلیل کیفی^۶ یا محتوایی که نتایج کیفی تحقیقات یا مدل‌های نظری تلخیص و از نظر میزان همگرایی و واگرایی با یکدیگر تلفیق می‌شوند. (آقاپور - ۱۳۸۲)

در واقع ذهن انسان توانایی ترکیب و انتظام داده‌های منتج از مطالعات فراوان در یک موضوع را ندارد. ناچار باید با روشی مبتنی بر الگوی علمی رایج این کار را انجام دهد که به فراتحلیل موسوم است. در فراتحلیل، موضوع پژوهش، یافته‌های پژوهشی موجود در یک زمینه خاص است و پژوهشگر این امکان را می‌یابد تا در مقایسه با یک روش مطالعه واحد شناخت بیشتری از پدیده‌ها بدست آورد. فراتحلیل به عنوان یک روش مطالعاتی با هدف توسعه و انباشت دانش و مقابله یافته‌ها برای آزمون‌پذیری آنها امروزه جایگاه ویژه‌ای در عرصه پژوهش یافته است. (ازکیا - ۱۳۸۵)

اول بارگلاس^۷ در سال ۱۹۷۶ مقاله‌ای در این زمینه نوشت و بعد در سال ۱۹۸۱ کتابی در زمینه فراتحلیل منتشر کرد. فراتحلیل روشی است که به کمک آن می‌توان تفاوت‌های موجود در تحقیقات انجام یافته را استنتاج کرد و در رسیدن به نتایج کلی و کاربردی از آن بهره جست.

با توجه به تعدد و تنوع هدف، جامعه آماری، طرح تحقیق، روش‌ها، متغیرها و عوامل بی‌شمار دیگر یافته‌های برخی تحقیقات در علوم انسانی و اجتماعی دارای ثبات و اعتبار نیستند. لذا فراتحلیل مطالعات برای رسیدن به نتایج واحد لازم است. تنها ده مطالعه و پژوهش معتبر می‌تواند کفایت موضوعی را برای فراتحلیل نشان دهد به شرط آنکه نتایج آنها همدیگر را تأیید نمایند. کلید اصلی فراتحلیل تفکر است و واحد تجزیه و

⁵ - Effect size

⁶ - qualitative meta - analyses

⁷ - Glass

تحلیل آن از مطالعات (نتایج آن‌ها) گرفته می‌شود. در حالیکه واحد تجزیه و تحلیل هر یک از مطالعات مذکور آزمودنی‌ها (نمونه‌های آماری) هستند. (دلاور - ۱۳۸۰)

فرا تحلیل‌ها با مرور نظام‌مند منابع^۸ ضمن پیدا کردن، ارزشیابی، ترکیب و در صورت نیاز جمع‌بندی آماری، نتایج مقالات تحقیقاتی در یک موضوع خاص را به صورت واحد تجزیه و تحلیل می‌نمایند و مهم‌ترین مزیت آن ادغام کردن نتایج مطالعات و افزایش قدرت مطالعه جهت یافتن نتایج معنی‌دارتر، می‌باشد که یکی از پیامدهای بسیار مهم چنین افزایشی، کاربرد روزافزون نتایج حاصل از این فرا تحلیل‌ها در تصمیم‌گیری‌های مربوط است. (رضائیان - ۱۳۸۵)

این تکنیک در یک مطالعه دقیق تحت عنوان «فرا تحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی» با بررسی و ترکیب نتایج پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های دولتی شهر تهران اجرا شده است که طی آن ۴۴ پایان‌نامه با استفاده از دو روش ترکیب احتمالات و ترکیب شدت تأثیر مورد فرا تحلیل قرار گرفته و نتایج بر تأثیر متغیرهای مشارکت، مدیریت و خلاقیت بر رضایت شغلی تأکید نموده است. (ازکیا - ۱۳۸۵)

در واقع برای ارائه نظریه و تفسیر و انتشار آن و یا انجام تصمیم‌گیری‌ها به طوریکه اعتبار علمی لازم را داشته باشد انجام فرا تحلیل و ادغام و ترکیب نتایج تحقیقات و دستیابی به اعتبار و معنی‌داری بیشتر امری ضروری و حتمی است که با هدف فرا تحلیلی ارتباط مستقیم دارد.

تجزیه و تحلیل‌ها به سه گونه نخستین، دومین و فرا تحلیل طبقه‌بندی می‌شوند.^۹

الف) تحلیل اولیه همان تحلیل مقدماتی داده‌ها در یک پژوهش توسط خود پژوهشگر است.

ب) تحلیل ثانویه تحلیل مجدد داده‌های یک تحقیق برای پاسخگویی به سؤال جدید با روش و فنونی دیگر و دستیابی به جواب جدید است.

ج) فرا تحلیل یا تحلیل تحلیل‌ها که پژوهشگر نتایج مطالعات جداگانه را با یکدیگر ترکیب می‌نماید و برای پاسخگویی به سؤال پژوهش خود نتیجه جمعی جدید و واحدی را به دست می‌آورد. (ازکیا ۱۳۸۵ و رضائیان ۱۳۸۵)

فرا تحلیل با هدف افزایش توانایی برای تصمیم‌گیری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها، ارائه نظریه و تفسیر و انتشار با اعتبار بالای آن خود به صورت کمی یا کیفی اجرا می‌گردد.

فرا تحلیل کمی یا آماری با گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات آماری تحقیقات از طریق طبقه‌بندی و محاسبه شاخص‌هایی مانند میانگین و اجرای آزمون‌هایی مانند مجذور خی انجام می‌گیرد. (دلاور - ۱۳۸۰)

در برخی مطالعات مانند سیاست‌پژوهی در واقع هیچ روش‌شناسی یگانه و جامعی برای انجام تحلیل تکنیکی سیاست‌پژوهی وجود ندارد و در این زمینه از تفکر ترکیبی و تحلیل تجربی یاد می‌شود که رویکرد ترکیب متمرکز دارند و از روش‌های کیفی سود می‌جویند. (آن‌ماژورزاک - ۱۳۷۹)

فرا تحلیل مزیت‌های زیادی نسبت به تحلیل‌های اولیه، ثانویه، تحلیل محتوی و مرور ادبیات دارد و تکنیک اندازه اثر بهترین روش کمی و آماری آن است. اما فرا تحلیل کیفی بسی مشکل است و توانایی محقق را در شناخت و معرفت به موضوع به طور جامع و جمعی افزایش می‌دهد. (آقاپور - ۱۳۸۲) و آگاهی کاملتری از ارزیابی وضعیت فرهنگی و علمی جامعه برای الگوی پیشرفت اسلامی و ایرانی بدست می‌دهد.

^۸ - systematic reviews of the literature

^۹ - Primary, secondary and meta analyses

در مقایسه با فراتحلیل کمی، تکنیک فراتحلیل کیفی نیاز به توانایی فکری، دقت بیشتر و کوشش فوق العاده دارد که طی آن نتایج مطالعات انجام یافته با یک سؤال مشخص و جدید جمعی شناسایی و تمامی آنها در یک جدول یا یک شکل منظم تنظیم می‌شوند. و بدینوسیله امکان موازنه و تطبیق آنها از نظر میزان همگرایی و واگرایی برای محقق فراهم می‌آید. در جدول نتایج باید اطلاعات مهم مربوط به هر پژوهش نظیر سال، مکان، تعداد نمونه‌ها، نوع تکنیک‌ها و روش تحقیق و تغییرات نتایج به وضوح آورده شود تا به راحتی تمامی این نتایج در یکدیگر ادغام شده و یک نتیجه‌گیری واحد جمعی بدست آید. (رضائیان، ۱۳۸۵)

در فراتحلیل کیفی برای تعیین آستانه کیفیت پژوهش‌ها و اعتبار نتایج آنها از نظام وزن‌دهی^{۱۰} پژوهش‌ها و یا از تجزیه و تحلیل حساسیت^{۱۱} استفاده شده و نسبت به خلاصه کردن دقیق نتایج و آماده‌سازی آنها برای تلفیق و ادغام نتایج اقدام می‌گردد. (رضائیان، ۱۳۸۵)^{۱۲}

این تکنیک کیفی در یک مطالعه جامع تحت عنوان «فراتحلیل مطالعات انجام شده در زمینه جذب نخبگان و پیشگیری از مهاجرت آنان» اجرا شده است که طی آن ۴۸ اثر در قالب ۱۹ پژوهش، ۲۳ مقاله و ۶ کتاب مورد فراتحلیل قرار گرفته و نتایج و پیشنهادهای آنها به تعداد ۲۵۵ مورد در چهار سطح بین‌المللی (۶ پیشنهاد)، ملی - کلان (۱۹۰ پیشنهاد) میانی یا سازمانی (۵۴ پیشنهاد) و خرد یا بازیگران (۵ پیشنهاد) طبقه‌بندی شده است. (ذاکر صالحی - ۱۳۸۶)

نکته قابل نقد اعتبار سنجی انجام گرفته در قالب تحلیل محتوای کمی آثار و منابع می‌باشد که بخش اعظم این فراتحلیل را تشکیل داده و فراتحلیل را تحت الشعاع خود قرار داده است.

فراتحلیل کیفی در پژوهش‌های فرهنگی مختلف نظیر اوقات فراغت، مشکلات جوانان، مسائل علمی و دانشجویی و غیره انجام یافته است ولی کمتر از تکنیک‌های راهبردی در آنها استفاده شده است. در راستای تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، توجه به راهبردهای علمی و فرهنگی کشور و ارزیابی وضعیت علمی و فرهنگی بر مبنای این راهبردها یک ضرورت تام است و کاربرد آن به شدت راهگشا خواهد بود.

ب) شناخت راهبردی

برای ارزیابی و شناخت شاخص‌های کیفی مدلها و الگوهای مختلفی مانند مدل‌هایی شکلی، محتوایی، مبانی‌گرا، برنامه‌گرا، نخبه‌گرا و مدل‌های مفهومی و سیستمی معرفی شده است که به صورت توأم و مکمل اعتبار و اثربخشی بیشتری دارند. (آقاپور، ۱۳۸۳) شناخت راهبردی از مقابله وضعیت موجود یک یا چند پدیده یا موضوع و مقایسه تطبیقی یا اختلافی آن با سیاست‌ها، اهداف و راهبردهای موجود در همان زمینه حاصل می‌شود. شناخت راهبردی در دو دهه اخیر در فرایند توسعه ملی ایران در مسائل گوناگون علمی و آموزشی و فرهنگی و اجتماعی مورد استفاده قرار گرفته و بررسیها و ارزیابی‌های مختلفی برای تدوین راهبردهای جدید و ارتقاء، کارآیی و اثربخشی شاخص‌های کمی و کیفی خرد یا کلان در جامعه انجام یافته است.

امروزه بخش‌های مختلف یک نظام اجتماعی در عرصه‌های دانش و پژوهش و فناوری دارای راهبردهای رسمی مشخص بوده و دستگاه‌های سیاستگذار و برنامه‌ریز جامعه نسبت به طراحی و تدوین راهبردهای

¹⁰ - Weighting-system

¹¹ - Sensitivity analysis

¹² - یکی از مهمترین بانک‌های اطلاعاتی ارائه فراتحلیل‌های انجام شده بانک اطلاعاتی کوکران cochrان با آدرس اینترنتی <http://www.cochran.org> می‌باشد.

مناسب با قابلیت‌های لازم اقدام می‌نمایند. در ایران طی دهه‌های اخیر این تجربه با تصویب سیاست‌ها، راهبردها و برنامه‌های گوناگونی همراه بوده است. تدوین برنامه‌های پنج ساله اول تا پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، چشم‌انداز بیست ساله کشور، مصوبات مجامع و شوراهای عالی نظیر مجمع تشخیص مصلحت نظام و شورای عالی انقلاب فرهنگی، و تنظیم و تصویب بسیاری از اساسنامه‌ها و آیین‌نامه‌های دستگاه‌های فرهنگی و علمی و آموزشی پژوهشی و پرورشی و قوانین و لوائحی که در مجلس شورای اسلامی یا سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه می‌شود و نظایر آنها از جمله راهبردها و سیاست‌های رسمی کشور در راستای توسعه ملی پایدار می‌باشند.

استفاده از این سیاست‌ها و راهبردها یکی از عناصر اصلی تحلیل در مدل فراتحلیلی راهبردی بوده و شناخت و بازنگری و میزان تحقق آن در مقایسه اختلافی یا تطبیقی با وضعیت شاخص‌های کیفی در جامعه یا دانشگاه‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است به طوری که میزان کارآمدی و مقبولیت نظام اجتماعی با آن رقم می‌خورد، که لزوماً الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت باید مبتنی بر آن تدوین گردد.

در مجموعه این قوانین و راهبردها، سیاست‌های فرهنگی و علمی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی از بدو تأسیس در سال ۱۳۵۹ تاکنون حجم قابل ملاحظه‌ای برای توسعه فرهنگی جامعه و توسعه آموزش عالی را تشکیل می‌دهد که باید در بخش‌های کلان و دستگاه‌های اداره کننده جامعه در زمینه فرهنگی و آموزشی جاری گردد. این قوانین و راهبردها در مجموع به توسعه و ارتقاء شاخص‌های کمی و کیفی توجه داشته و اجرای دقیق و مطلوب آنها می‌تواند به افزایش قابلیت‌های علمی و فرهنگی کشور در مسیر پیشرفت اسلامی-ایرانی بیانجامد.

شناخت و ارزیابی وضعیت موجود شاخص‌های کمی و به ویژه کیفی که با روش‌های مختلف تحقیق حاصل می‌شود، و میزان همگونی و ناهمگونی و یا نزدیکی و فاصله آن‌ها با سیاست‌ها و راهبردهای فرهنگی و علمی مصوب خود از اهمیت وافری برخوردار بوده و نتایج حاصل راهگشای تدوین و تنظیم راهبردهای جدید و تحقق آن در مسیر توسعه فرهنگی، تدوین الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و توسعه پایدار خواهد بود.

مدل فراتحلیلی راهبردی:

مدل فراتحلیلی راهبردی اصطلاح جدیدی است که طی اجرای یک پروژه تحقیقاتی از نوع ارزیابی شاخص‌های کیفی و فرهنگی در هیأت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی مدلسازی و بکار رفته و هدف از آن شناخت دقیق‌تر وضعیت از طریق تلفیق نتایج تحقیقات موجود در این زمینه و تفسیر و ارزیابی آنها برای رسیدن به یک نظریه واحد و جمعی و ارزیابی و تعیین میزان انطباق یا عدم انطباق آن با سیاست‌ها و راهبردهای علمی و فرهنگی نهادهای بالا دستی نظیر شورای عالی انقلاب فرهنگی به منظور افزایش شناخت و توانایی برای تصمیم‌گیری و اتخاذ راهبردها و سیاست‌های جدید و کارآمد و تغییر برنامه‌های موجود در روند ارتقاء و اثربخشی شاخص‌های کیفی می‌باشد.^{۱۳}

^{۱۳} - در مدل فراتحلیلی راهبردی چون نتایج مطالعات مربوط به شاخص‌های کیفی نظیر نگرش‌ها، گرایش‌ها، انگیزه‌ها، رفتارها و نظایر آنها مورد ارزشیابی قرار می‌گیرند و این نوع مطالعات در ایران نوعاً با ابزارهای سنجش و یافته‌های دقیق آماری همراه نبوده و قابل اعتماد نیستند لذا امکان استفاده از فراتحلیل کمی و آماری و تکنیک ترکیب نتایج با فرمول محاسبه استاندارد و اندازه اثر (Effect size) در این مدل بسیار محدود می‌باشد.

در فراتحلیلی راهبردی، وضعیت مستخرج از نتایج کیفی تحقیقات که با روش‌های گوناگون توصیفی اسنادی، پیمایشی، تحلیل محتوا یا نیمه تجربی ضمن استفاده از تکنیک‌ها و ابزارهای مختلف و جامعه‌های آماری متفاوت حاصل شده است با سیاست‌ها و راهبردهای تعیین شده از سوی شوراهای عالی و فرهنگی و علمی و مراکز ستادی جامعه تلاقی می‌نماید. تجزیه و تحلیل و پیامد این تلاقی مسیر بعدی و چشم‌انداز آینده را در راستای توسعه و پیشرفت اسلامی - ایرانی روشن خواهد ساخت.

از ویژگی‌های فراتحلیل راهبردی و کارآمدی آن برای تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، تلاش جمعی و هماهنگ پژوهشگران برای شناخت و ارزیابی یک یا چند پدیده یا شاخص‌های کیفی مرتبط با یکدیگر، الگو و مدل واحد برای دستیابی به نتیجه کارآمد و جمعی، بکارگیری ابزارها و تکنیک‌های اعتبارسنجی و وزن‌دهی و تعیین حساسیت مقالات علمی، آسیب‌شناسی وضعیت در شاخص‌های کیفی و فرهنگی، قابلیت اعتبار، پایایی و معنی داری افزون‌تر از مطالعات و ارزیابی‌های معمولی، سیاست پژوهی و بازنگری در زمینه سیاست‌ها و راهبردهای فرهنگی و علمی موجود، ارزیابی میزان تحقق تصمیم‌گیری‌ها و مصوبات کلان در شاخص‌های کیفی، دستیابی به یک چشم‌انداز روشن و جامع در سامانه فرهنگی و علمی کشور و نظایر آنها را می‌توان نام برد که در مدل فراتحلیلی کیفی با قید راهبردی و اجرای دقیق آن می‌توان مشاهده نمود.

مراحل فراتحلیلی راهبردی در شاخص‌های کیفی عبارتند از:

مرحله اول: شاخص‌سازی کیفی، مدلسازی تکنیک‌ها، شناسایی مطالعات مربوط
مرحله دوم: اعتبارسنجی، غربالگری، وزن‌دهی و تلخیص نتایج تحقیقات در شاخص‌های کیفی
مرحله سوم: استخراج، طبقه‌بندی و تلفیق همگرایی‌ها و واگرایی‌های نتایج کیفی
مرحله چهارم: استخراج و طبقه‌بندی سیاست‌ها و راهبردهای مصوب در شاخص‌های کیفی
مرحله پنجم: ارزیابی میزان انطباق و همخوانی یا ناهمخوانی نتایج فراتحلیل کیفی با مصوبات و راهبردها
مرحله ششم: تدوین گزارش ارزیابی در چارچوب معین برای ارائه نظریه یا تعیین راهبردهای جدید و ترسیم چشم‌انداز آینده

تعیین و تحدید شاخص‌های کیفی، استفاده از نتایج پژوهش‌های ترکیبی ضمن جداسازی آنها، تعیین محدوده زمانی به صورت استفاده از یک دهه یا پنج سال، وجود داشتن حداقل ده تحقیق یا پایان نامه با نتایج مشخص و قابلیت اعتبارسنجی و وزن‌دهی و معنی‌داری کافی، وجود سیاست‌ها و راهبردهای کلان و خرد در شاخص‌های کیفی مربوط، توانایی پژوهشگر از نظر میزان اطلاعات و تجربه بکارگیری دقیق فراتحلیلی کیفی راهبردی از شاخص‌های موردنظر، جلوگیری از یک سویه‌نگری و پرهیز از قضاوت‌های ارزشی و سوگیری جناحی، از جمله نکاتی است که در فراتحلیل راهبردی باید کاملاً مورد توجه محقق قرار گیرد.

تکنیک فراتحلیل راهبردی: این تکنیک‌ها برای افزایش دقت و اعتبار نتایج عبارتند از:

- ۱- تعیین مسئله و شاخص‌سازی کیفی و تنظیم و طبقه‌بندی آنها
- ۲- مطالعه ادبیات عام و ادبیات خاص و پیشینه نظری و تحقیقی در شاخص‌های موردنظر
- ۳- شناسایی و لیست‌برداری رایانه‌ای و دستی کلیه مطالعات، مقالات و پایان‌نامه‌های مرتبط
- ۴- اعتبارسنجی، غربالگری، وزن‌دهی و طبقه‌بندی مطالعات و حذف مطالعات غیرمعتبر با حساسیت

پایین

- ۵- آموزش دقیق دستیاران پژوهش نسبت به پرکردن فرم‌های تهیه شده و چگونگی دوری از خطا

- ۶- استخراج، تلخیص و کدگذاری نتایج کیفی مطالعات معین شده
- ۷- انتقال نکات اشتراک و افتراق یا همگرایی‌ها و واگرایی‌های نتایج تحقیقی ثبت شده و تجزیه و تحلیل آنها
- ۸- تلفیق و ادغام همگرایی‌ها و واگرایی‌های نتایج و دستیابی به نتایج جامع و واحد با اعتبار جمعی
- ۹- بازخوانی و استخراج سیاست‌ها و راهبردهای مصوب در شاخص‌های کیفی مربوط
- طبقه‌بندی و ترسیم چگونگی ارتباط سیاست‌ها و راهبردهای مصوب در بخش‌های خرد و کلان
- ۱۰- تجزیه و تحلیل و ارزیابی نتایج فراتحلیلی کیفی در هر شاخص با ادبیات و راهبردهای مصوب
- ۱۱- ترکیب نتایج ارزیابی‌ها و تعیین میزان همخوانی و ناهمخوانی نتایج با سیاست‌ها و راهبردهای مربوط
- ۱۲- تنظیم و تدوین گزارش نهایی از نظر چگونگی وضعیت شاخص‌های کیفی و میزان تحقق راهبردها
- ۱۳- ترسیم چشم‌انداز آینده و سامانه شاخص‌های کیفی در کشور یا دستگاه‌های فرهنگی و علمی در یک ارزیابی تحقیقی جامع، با مدل فراتحلیلی راهبردی و روش‌های کیفی، ویژگی‌ها، مراحل و تکنیک‌های خاص آن، شاخص‌های کیفی (۲۷ شاخص) مختلفی در زمینه فرهنگی، سیاسی، دینی، دانشجویان دختر و پسر، استادان زن و مرد مورد بررسی قرار گرفته است. فراتحلیل وضعیت این شاخص‌های کیفی با تلفیق نتایج حدود ۳۰۰ پایان نامه، تحقیق یا مقاله علمی با غربالگری از بین ۶۰۰۰ سند علمی انجام یافت و ارزیابی میزان انطباق نتایج واحد و جمعی آن با سیاست‌های مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی، همخوانی‌ها و ناهمخوانی‌ها متفاوتی را نشان داده است که لزوم بازنگری در سامانه فرهنگی و علمی کشور در راستای پیشرفت اسلامی-ایرانی کشور و تدوین الگوی آن را اثبات می‌نماید. (آقاپور - ۱۳۸۷)

نتیجه‌گیری:

الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت نیازمند بررسی و ارزیابی دقیق وضعیت موجود جامعه بویژه در شاخص‌های علمی و فرهنگی است و مدل فراتحلیل راهبردی برای شناخت شاخص‌های کیفی و فرهنگی بسیار کارآمد و ضروری است. امروزه علم و فرهنگ به عنوان هم هدف و هم محور توسعه ملی در همه کشورهای جهان شناخته می‌شود و تدوین و تحقق الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت مستلزم توجه تام به آن است، زیرا تولید علم و فرهنگ و پرورش نیروهای انسانی متخصص و متعهد از وظایف خطیر جوامع بوده و قابلیت‌های نادر آن در جریان فعالیت‌های بنیادی و کاربردی و تاثیرگذاری آن بر سیاستگذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های پیشرفت و توسعه در همه بخش‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و صنعتی بسیار برجسته می‌باشد. در کشور ما علم و فرهنگ به عنوان مبدأ تحولات جامعه و کارخانه انسان‌سازی از ارکان اصلی پیشرفت و توسعه پایدار در ایران تلقی شده و توسعه دانایی محور و دانش بنیان به یک باور عمومی تبدیل گشته است که الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت باید بر آن تکیه نماید.

بنابراین تدوین الگوی پیشرفت اسلامی-ایرانی با ارزیابی علم و فرهنگ و شاخص‌های آن پیوندی مستقیم و ناگسستنی دارد. توسعه علمی و فرهنگی با شاخص‌های کمی و کیفی و آسیب شناسی وضعیت آنها در ساختارها و سازوکارهای علمی و فرهنگی در جامعه و دانشگاه‌ها به صورت خرد و کلان رقم می‌خورد.

شاخص‌های کمی نظیر آمارها و ارقام فرهنگی و هنری و دینی و تبلیغاتی و همچنین تعداد استادان و دانشجویان دانشگاهها، میزان رشته‌ها و گرایشها و مقاطع تحصیلات تکمیلی و تعداد کتابها و مقالات علمی و پژوهشی و نظایر آنها در راستای ارزیابی و استانداردسازی امور مورد توجه می‌باشد، اما شاخص‌های کیفی مؤثر و زمینه‌ساز توسعه فرهنگی و علمی نظیر گرایش‌ها، نگرش‌ها، انگیزش‌ها، فرایندها، رفتارها و روابط و مناسبات روانی و اجتماعی و فرهنگی و دینی و علمی به دلیل ویژگی‌های چند سویه‌ای، غیرشفاف، متغیر و کیفی خویش و همچنین عدم وجود ابزارهای سنجش و تکنیک‌های معتبر کمتر مورد بررسی و ارزشیابی والگوسازی و برنامه‌ریزی قرار می‌گیرد. در چنین شرایطی، مدل فراتحلیلی راهبردی، رویکردی علمی و تجربه شده برای شناخت و ارزیابی وضعیت شاخص‌های کیفی علمی و فرهنگی در راستای تدوین الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و توسعه پایدار محسوب می‌گردد.

این مدل که برای ارزشیابی شاخص‌های کیفی در زمینه‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی و دینی و سیاسی دانشگاه‌ها به صورت کلان در هیئت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی تجربه شده و به نتایج مشخصی دست یافته است، دارای مراحل، ویژگی‌ها، تکنیک‌ها و چارچوب تعریف شده و معینی است که منجر به شفاف‌سازی و شناخت علمی شاخص‌های کیفی و استفاده از نتایج جمعی آن می‌گردد و هدف از انجام آن، ارائه نظریه، ارزیابی، تفسیر و انتشار معتبر نتایج، افزایش اعتبار و معنی‌داری عمومی و کاربرد آنها برای تصمیم‌گیری و سیاستگذاری راهبردی در فرایند توسعه و پیشرفت اسلامی-ایرانی کشور می‌باشد.

در فراتحلیل راهبردی، بیان مسأله و شاخص‌سازی کیفی، آسیب‌شناسی و تعیین وضعیت، وجود حداقل ده مطالعه علمی معتبر، اعتبارسنجی و وزن دهی به نتایج مطالعات، تهیه فرم استخراج نتایج، آموزش دقیق دستیاران پژوهش برای تلخیص نتایج کیفی، طبقه‌بندی همگرایی‌ها و واگرایی‌های نتایج و تجزیه و تحلیل و تلفیق آنها برای دستیابی به یک نتیجه جمعی و واحد، استخراج راهبردهای مصوب خرد و کلان و طبقه‌بندی و ترسیم آن در طرح و چارچوب مشخص، ارزیابی میزان انطباق و همخوانی یا ناهمخوانی وضعیت مستخرج از نتایج واحد و فراتحلیل شده با راهبردهای مصوب در شاخص‌های کیفی و ارزشیابی میزان تحقق آنها و در نهایت ترسیم چشم‌انداز آینده و تعیین سامانه شاخص‌های کیفی در فرایند پیشرفت اسلامی-ایرانی و تدوین الگوی دقیق آن به عنوان محور اصلی توسعه پایدار کشور مطرح می‌باشند.

درخاتمه نگارنده امیدوار است این مقاله و این مدل در راستای تدوین الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت مفید باشد.

مراجع

- آشنایی با شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۸۰). تهران، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، چاپ اول.
- آقاپور، سید مهدی (۱۳۸۳). ضرورت نظام هماهنگ نظارت و ارزیابی در روند توسعه آموزش عالی کشور، مجموعه مقالات همایش آموزش عالی و توسعه پایدار، (جلد دوم)، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی
- آقاپور، سید مهدی (۱۳۸۳). مطالعه تطبیقی اهداف و وظایف نهادهای ارزیابی کشور، هیئت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- آقاپور، سید مهدی (۱۳۸۷). طرح ارزیابی فرهنگی، سیاسی و دینی دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی کشور، هیئت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی.

- آقاپور، سید مهدی (۱۳۸۲). فراتحلیل مطالعات رشد اجتماعی - حرکتی (اجتماعی شدن ورزشی) پایان نامه دکتری - دانشگاه تهران.
- آموزش عالی و توسعه پایدار (۱۳۸۳). مجموعه مقالات همایش، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- ابراهیم آبادی، حسین؛ (۱۳۸۳) توسعه علمی و توسعه فرهنگی، دایره المعارف آموزش عالی؛ وزارت علوم تحقیقات و فناوری؛ بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی
- ازکیا، مصطفی، توکلی محمود (۱۳۸۵). فراتحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی (بررسی و ترکیب نتایج پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های دولتی شهر تهران) - نامه علوم اجتماعی شماره ۲۷. اکرمی، سید کاظم، (۱۳۸۳) ارتقای کیفی مدیریت دانشگاهها، دایره المعارف آموزش عالی؛ وزارت علوم تحقیقات و فناوری؛ بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی
- امین مظفری، فاروق؛ (۱۳۸۳) فرهنگ دانشگاهی، دایره المعارف آموزش عالی؛ وزارت علوم تحقیقات و فناوری؛ بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی
- بصراوی فرشته (زهره)، آقاپور سیدمهدی (۱۳۷۷) - شاخص‌های فرهنگی در اسلام - دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی. بازارگادی مهرنوش و همکاران، (۱۳۸۳)، ارزیابی کلان و خرد آموزش عالی در جمهوری اسلامی ایران، مجموعه مقالات همایش آموزش عالی و توسعه پایدار (جلد دوم) مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی. دلاور، علی (۱۳۸۰). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، انتشارات رشد تهران. ذاکر صالحی، غلامرضا (۱۳۸۶) فراتحلیل مطالعات انجام یافته در زمینه جذب نخبگان و پیشگیری از مهاجرت آنان، مجله جامعه‌شناسی ایران دوره هشتم شماره ۱.
- رضائیان، محسن (۱۳۸۵). واژه‌نامه توصیفی فراتحلیل‌ها، مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی، شماره ۶.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۱). تحلیل روش‌ها و شاخص‌های ارزیابی فرهنگ، هنر و ارتباطات در کشورهای مختلف جهان، هیئت نظارت و ارزیابی فرهنگی و علمی شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- رهبر معظم انقلاب اسلامی (۱۳۸۵/۵/۲۵) دیدار اعضای هیأت نظارت و ارزیابی علمی و فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی
- سمنانیان سعید، (۱۳۸۳)، جهش در آموزش عالی ایران، مجموعه مقالات همایش آموزش عالی و توسعه پایدار (جلد دوم) مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی.
- شاخص‌های فرهنگی (۱۳۸۰). موضوع ماده ۱۶۲ قانون برنامه سوم توسعه کشور - وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۸۴). شاخص‌های ارزیابی آموزش عالی در جمهوری اسلامی ایران.
- فریدون، عبدالحسین (۱۳۸۳). آموزش عالی و توسعه ملی، مجموعه مقالات همایش آموزش عالی و توسعه پایدار (جلد اول)، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی.
- قورچیان، نادر قلی، (۱۳۸۳) ارتقای ارزشی و فرهنگ معنویت دانشجویی، دایره المعارف آموزش عالی؛ وزارت علوم تحقیقات و فناوری؛ بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی
- کاظمی، عباس، فرجی، مهدی (۱۳۸۶)، فرا تحلیل وضعیت دینداری در ایران، مجله تحقیقات اجتماعی، پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، شماره ۲
- کوپر، هریسام (۱۳۷۹). پژوهش ترکیبی، راهنمای بررسی متون برای پژوهش، ترجمه محمدعلی حمید رفیعی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

ماژر زاک. آن، (۱۳۷۹)، روش‌های سیاست‌پژوهی (پژوهش برای سیاست‌گذاری)، ترجمه هوشنگ نایبی، مؤسسه فرهنگی انتشارات تبیان، تهران.

مؤسسه پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی - ۱۳۸۳ - آموزش عالی و توسعه پایدار - مجموعه مقالات واعظ زاده، صادق؛ (۱۳۸۳) علم و فناوری، الگوها سیاست ها و راهبردها، دائره المعارف آموزش عالی؛ وزارت علوم تحقیقات و فناوری؛ بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی

واعظ زاده، صادق؛ (۱۳۸۱) موسسات فناوری، راهبردهای بهترین عملکرد، دانشگاه تهران

Bowen, H, R, The costs of Higher Education San Francisco , CA: Jossey -Bass, (1998).

Barnett, R: Improving Higher Education and Total Quality: London, SRHE & Open University Press (1997)